

М. І. Яворський та Д. І. Багалій в світлі архівних документів

Кравченко В. В.

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

– Харків: Майдан, 1998. – С. 195-202.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

© Східний інститут українознавства імені Ковальських

© Автор статті

© Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

© Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

М.І.ЯВОРСЬКИЙ ТА Д.І.БАГАЛІЙ В СВІТЛІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

Особисті та наукові взаємини Д.І.Багалія та М.І.Яворського — лідерів впливових у 20-х роках поточного століття наукових шкіл вітчизняної історіографії — цікаві сьогодні не лише з точки зору характеристики кожного з них. Вони увібрали в себе чимало нюансів громадського та культурного життя, без яких важко уявити собі повну панораму української історичної науки. Дослідники зверталися до зазначеної теми лише побіжно, обмежуючись, як правило, згадками про полеміку Д.І.Багалія з М.І.Яворським на сторінках журналу “Червоний шлях” у 1923—1924 роках. Нові архівні матеріали з особистого фонду академіка Д.І.Багалія в Інституті рукописів Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського в Києві дозволяють істотно розширити наші уявлення про наукові та особисті стосунки між обома істориками на початку та в кінці їхнього співробітництва.

На початку 20-х років ХХ ст. українська історіографія, як це було й раніше, досить повно відображала основні досягнення та недоліки національного руху. Стара, позитивістсько-народницька, федералістська історіографія в особах своїх найвидатніших представників початку ХХ ст. — Д.І.Багалія та М.С.Грушевського — перебувала в стані пошуків нової теоретико-методологічної основи для свого розвитку. Відносно молода, державницька течія історичної думки, представлена передусім іменами В.Липинського, С.Томашівського, Д.І.Дорошенка, І.Крип’якевича, після поразки української національно-демократичної революції була витіснена за межі Наддніпрянщини, знайшовши притулок на території Західної України та в еміграційних осередках. Натомість в Радянській Україні, паралельно з політичною стабілізацією, радянською науковою та культурною життя створювалися організаційні умови для виникнення марксистської історіографії, яка досі не мала опори в академічному середовищі.

Брак професійних істориків-марксистів мусив особливо датися взнаки радянському керівництву під час урочистого святкування 5-ї річниці Жовтневої революції 1917 р., коли здійснювалися перші спроби узагальнення досвіду революції та громадянської війни на Україні.

Необхідність оновлення концепції українського історичного процесу в умовах нової суспільно-політичної кон’юнктури ставала очевидною не лише для партійно-державної верхівки, а й для тих учених, які пішли на співробітництво з Радянською владою. В їхньому списку

ім'я академіка Д.І.Багалія займало одне з перших місць.

В 1922 р. Д.І.Багалій зробив спробу запропонувати українському читачеві нову версію вітчизняної історії, взявши за основу "Історію українського народу" О.Я.Єфіменко, перекладену українською мовою і доповнену його власними примітками та коментарем. Адаптоване таким чином видання містило в собі новий додатковий розділ, також написаний Д.І.Багалієм. Він охоплював історію України з середини ХІХ до початку ХХ ст. включно. Остання частина розділу, присвячена подіям революції та громадянської війни, не була надрукована і до цього часу залишалася поза увагою дослідників. Між тим, саме вона стала приводом для першого зіткнення Д.І.Багалія та М.І.Яворського задовго до початку їхньої публічної дискусії.

Для того, щоб краще зрозуміти характер проведеної Д.І.Багалієм роботи, необхідно пригадати, що на початку 20-х років нашого століття в українській історіографії вже існували узагальнюючі праці з історії революції та громадянської війни 1917—1920 рр. Створені активними учасниками подій відповідної політичної орієнтації — В.Винниченком, П.Христюком, І.Куликом — вони мали яскравий публіцистичний, напівмемуарний характер. На відміну від них, Д.І.Багалій виступав як професійний історик, що володів методикою роботи з першоджерелами і, що мало не менше значення, зберігав видимість політичної та партійної незаангажованості. Наукова відстороненість у поєднанні з ледве завуальованим висновком про об'єктивну зумовленість перемоги Радянської влади, підписана іменем відомого, авторитетного дослідника, повинні були, на думку автора, забезпечити успіх його праці і, цілком імовірно, допомогти їй зайняти те місце в історичній науці, яке, згідно з наказою, ніколи не буває пустим.

Головним мотивом, яким керувався при цьому Д.І.Багалій, було бажання зрозуміти справжні причини, що привели до сучасного йому стану подій в Україні. "Усяка, а значить і українська історія мусить пояснювати сучасний момент, — писав історик у передмові до книги О.Я.Єфіменко, — і цей зв'язок минулого з сучасним життям має особливу вагу в наші часи, коли ми переживаємо велику соціальну революцію і перед нами встає питання про корні цієї революції в нашому минулому".¹

Учений поставив перед собою завдання не лише відтворити, на основі першоджерел, хід подій на Україні, а й обґрунтувати цілісний характер, специфіку українського революційного процесу. На його думку, особливі риси останнього були визначені пануванням у ньому націоналістичних та дрібнобуржуазних елементів.²

Висвітлюючи окремі етапи української революції, історик вважав, що Лютнева революція на Україні спочатку мала національно-культурний ха-

рактер і лише згодом проникалася соціально-економічними та державницькими гаслами.

Жовтнева революція 1917 р. в Петрограді в розумінні Д.І.Багалія була російською, але її вплив на події в Україні для нього виглядав незаперечним. Вона зумовила, за його словами, виникнення на Україні трьох фронтів — демократичного українського, контрреволюційного буржуазного та більшовицького. Боротьба між ними й визначила подальший розвиток революції на Україні.

Характеристика Д.І.Багалієм Центральної Ради виглядає доволі суперечливою. В одному місці дослідник називає її буржуазною, в іншому — демократичною. Аналізуючи конфлікт Центральної Ради з місцевими більшовиками, вчений зазначав, що він розгортався за потужної ідейної та збройної підтримки з боку Радянської Росії. Керівництво останньої, на думку автора, прагнуло до створення федеративної загальноросійської соціалістичної республіки з Україною в її складі. Водночас учений розцінював війну Центральної Ради з Росією як велику трагедію української революції. При цьому історик вважав військову поразку лише однією з причин падіння Центральної Ради, закидаючи їй одночасно недооцінку соціально-економічних питань, невдалу організацію центрального та місцевого управління, відсутність законодавства про землю і, нарешті, невизнання Жовтневої революції в Росії та проголошеного нею принципу диктатури пролетаріату. Крім того, Д.І.Багалій вказував на ворожість до Центральної Ради з боку російської інтелігенції усіх напрямків.³ В останньому він, до речі, мав можливість пересвідчитися на власному досвіді.

Дослідник поставився різко негативно до Брестського миру, укладеному представниками Центральної Ради з Німеччиною. Він називав його колоніальним, імперіалістичним з боку Берліну і протиставляв цьому союзу угоду між братерським українським та російським народами.

Прихід до влади П.І.Скоропадського Д.І.Багалій розцінював як буржуазну контрреволюцію.⁴ Декларації гетьмана на підтримку ідеї української державності автор іменував лицемірними, інкримінуючи П.Скоропадському порушення демократичних прав і свобод, наміри відродити єдину та неділимую, самодержавну Росію. Гетьманський режим, на думку вченого, не мав міцної опори в суспільстві і був приречений на поразку.

Важко сказати, чи була висловлена Д.І.Багалієм точка зору його власним переконанням, чи вона пояснювалася бажанням історика відмежуватися від компрометуючих зв'язків з гетьманом, що призначив його одним з перших академіків новоствореної Української Академії наук і кілька разів запрошував зайняти посаду прем'єр-міністра.

Директорія також не викликала захоплення в Д.І.Багалія. За його словами, вона була такою ж “блідою і сіренькою”, як і той національний союз, з якого вона вийшла.⁵ Іронічні зауваження на адресу С.Петлюри та гострі висловлювання щодо політики його уряду Д.І.Багалій повторював, іноді навіть буквально, слідом за В.Винниченком. Напевне, з того ж джерела ним були запозичені також характеристики денікінців та українських повстанців на чолі з Н.Махном. Останні, за словами Д.І.Багалія, мало чим відрізнялися від бандитів.

Рукописний текст нарису про революцію та громадянську війну на Україні, який був у нашому розпорядженні, на цьому обривається. Можливо, колись буде розшуканий його повніший варіант. Але і в такому вигляді він дає уявлення про вплив, який на Д.І.Багалія мали праці В.Винниченка “Відродження нації”, П.Христюка “Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.”, опубліковані на еміграції на початку 20-х років. Добре знайомі були автору також ювілейні радянські видання, присвячені недавнім подіям на Україні. Напевне, з названих вище публікацій була запозичена автором і незвична для нього термінологія “буржуазне”, “пролетарське”, “класове” тощо.

Готуючи до друку свій нарис, Д.І.Багалій ще не міг уявити, що в науці, як і в житті, настали зовсім інші часи. Історіографія втрачала статус автономної, об’єктивної науки, перетворюючись на інструмент ідеології та партійної політики, зняряддя в боротьбі з чужорідними впливами. Пошуки історичної істини відтепер поступалися місцем політичній доцільності. Д.І.Багалій дуже швидко пересвідчився в цьому, зіткнувшись — чи не вперше у своєму житті — з радянською цензурою.

Красномовний факт — в ролі цензора виступив маловідомий тоді ще учений, початкуючий викладач М.Яворський, якому через деякий час судилося стати “українським Покровським”, офіційним лідером і творцем марксистської школи в українській історіографії, автором освячених владою підручників з історії України.

М.І.Яворський визнав недоцільність публікації заключної частини розділу, написаного Д.І.Багалієм через його “недоречний об’єктивізм” та ідеологічну плутанину. Увагу цензора привернули також згадки про місце України в загальному бюджеті Російської імперії, які, на думку М.І.Яворського, могли стати приводом для антирадянської пропаганди. Не сподобалися партійному історичу і відомості про життя та діяльність М.П.Драгоманова через популярність останнього в українському суспільстві.⁶

Брутальне втручання цензури в творчість дослідника виявилось для Д.І.Багалія несподіванкою. Він чекав зовсім іншого від нової влади і тому дав

волю почуттям, висловивши письмовий протест в листі до видавництва. Найважчим і найдошкульнішим докором, кинутим Д.І.Багалієм на адресу свого опонента, було те, що останній, мовляв: “зійшов з дороги науковості”, а його професійна кваліфікація виглядала “квазі-науковою”.⁷ В останній момент Д.І.Багалій довідався, що М.І.Яворський підготував до видання власний нарис історії України і не втримався від уципливого зауваження про те, що йому тепер остаточно стали зрозумілими справжні мотиви негативної рецензії М.І.Яворського. Старому вченому справді важко було зрозуміти, що новітня історія України перетворювалася на партійну монополію. Втім, він не став загострювати стосунки і врешті-решт погодився зняти з друку останню частину своєї праці.

Полеміка Д.І.Багалія з М.І.Яворським скоро вийшла на шпальти періодики. В центрі її опинилося одне з головних питань радянської дійсності — про ставлення до минулого. Д.І.Багалій висловив занепокоєння войовничим нігілізмом свого опонента в оцінці української історіографічної спадщини і закликав його дотримуватися цивілізованих норм дискусії, прийнятих у науковому світі. М.І.Яворський відмахнувся від старомодною делікатності та красномовства заслуженого професора й академіка з виглядом людини, заклопотаної більш важливими справами, дозволивши собі лише поглузувати над “міфами” об’єктивної, позакласової та понадпартійної науки.⁸

Кредо нової, радянської історіографії марксистський історик сформулював на сторінках “Короткої історії України”, що витримала декілька видань: “Історія — це боротьба клас. І ми на всю людську історію до нинішнього дня можемо дивитися лише як на генеральні маневри напередодні того рішучого бою, що його вчиняє пролетаріат за своє визволення”.¹⁰ Усе це, звичайно, мало небагато спільного з традиціями академічної об’єктивності та свободи, самоцінності наукового знання, які Д.І.Багалій прагнув перенести на радянський ґрунт. Тому, властиво, обмін люб’язностями між представниками різних поколінь та культур, один з яких був озброєний коротенькою шпагою, а інший — простонародною голублею, важко назвати науковою полемікою. Це були, скоріше, монологи людей, що розмовляли різними мовами.

Проте життя брало своє. До “загірньої комуни” було так далеко, що, хоч-не-хоч, доводилося терпіти всіляких “попутників” та людей “вчорашнього дня”. З свого боку, останні не втрачали надії навчити малоосвічену брутальну молодь “хорошим манерам”, закриваючи очі на її витівки. У 20-х роках подібні компроміси ще були можливими.

У подальшому Д.І.Багалій, за свідченням його молодшого співробітника О.П.Оглоблина, мав багато прикростей від М.І.Яворського, але сприймав їх з незловивим, філософським спокоєм та суто українським гумо-

ром.¹¹ Досвідчений вчений був надто добрим тактиком, щоб розуміти необхідність співробітництва з новою зіркою офіційної історіографії. Д.І.Багалій запросив М.І.Яворського виступити на засіданні Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури з повідомленням про застосування методології історичного матеріалізму до вивчення українського минулого, після чого нова матеріалістична схема була покладена в основу наукової та викладацької діяльності самого Д.І.Багалія, а також його учнів та колег. Згодом М.І.Яворський став постійним співробітником зазначеної наукової установи.

Ще одним кроком назустріч М.І.Яворському з боку Д.І.Багалія та його соратників по Всеукраїнській Академії наук стало надання лідеру українських істориків-марксистів академічного титулу. Саме Д.І.Багалій допоміг своєму недавньому опоненту спочатку одержати докторський ступінь без захисту дисертації, а потім підтримав його кандидатуру під час виборів до ВУАН у 1928 р. Але, всіляко вихваляючи марксистську витриманість наукової продукції М.І.Яворського, Д.І.Багалій ніколи не забував нагадувати останньому про необхідність професіоналізму в дослідницькій роботі, неприпустимість догматизму тощо.

У свою чергу, М.І.Яворський, хоча й відмовляв Д.І.Багалію в праві іменуватися марксистом, але, згідно з лінією партії, прилюдно нахвалював його бажання оволодіти новою методологією. Ім'я Д.І.Багалія в радянській пропаганді використовувалося для ілюстрації кризи так званої буржуазної історичної науки і як свідчення успішності партійної політики в сфері культури.

Повернення до Києва в 1924 р. М.С.Грушевського, швидке відродження його наукової школи, об'єктивно ворожої як марксизму, так і русоцентричним традиціям "Київської старовини", ще більше зблизило Д.І.Багалія з М.І.Яворським. Немає нічого дивного, отже, в тому, що одним з наслідків вирішального штурму більшовиками в 1928 р. академічної фортеці стало повернення Д.І.Багалія до керівництва історико-філологічним відділом ВУАН з М.І.Яворським у ролі секретаря та розподіл, в основному, між ними усіх установ та комісій, створених М.С.Грушевським.

Наприкінці 20-х років українська історична наука, як і все радянське суспільство, почала швидко сповзати в прірву тоталітаризму. Одним з симптомів цього процесу стало посилення централізаторських, великодержавних тенденцій в політиці радянського керівництва. Під час проведення Першої всесоюзної конференції істориків-марксистів у Москві наприкінці 1928 — на початку 1929 р. українські делегати були неприємно здивовані звинуваченнями в націоналізмі та шовінізмі з боку російських товаришів по партії. Об'єктом кампанії наукової та політичної дискредитації став М.І.Яворсь-

кий. Серед звинувачень, висунутих проти нього, лунали й такі, що їх він сам незадовго до цього висловлював на адресу Д.І.Багалія: позитивне ставлення до М.П. Драгоманова, неоднозначна оцінка Центральної Ради, перебільшення революційності дрібної буржуазії.¹²

Одночасно з М.І.Яворським зазнав публічної критики в партійній пресі і Д.І.Багалій, причому спочатку в публіцистичній стрілянині по названих вище “мішенях” вправлялася одна й та ж людина — Т.Т.Скубицький.

На початку 1930 р. М.І.Яворський був виключений з Комуністичної партії під шалений акомпанемент центральної радянської періодики. 15 лютого 1930 р. він був змушений подати заяву про звільнення з числа членів Президії та секретаря історико-філологічного відділу ВУАН і виїхати з Києва до Ленінграду в пошуках реабілітації. До цього часу й відноситься його листування з Д.І.Багалієм, яке ми пропонуємо читачеві.

Листи М.І.Яворського охоплюють другу половину лютого — квітень 1930 р. Опальний радянський академік на той час уже встиг відчути на собі дію неблаганної репресивної машини. Навколо нього вже почала створюватися пуста, зона “випаленої землі”, яка постійно розширювалася, відсуваючи на безпечну відстань усіх знайомих і друзів. Товариші по боротьбі, як це завжди бувало, першими відцуралися від М.І.Яворського. Вчорашньому лідеру марксистської історіографії довелося звернутися за моральною та матеріальною допомогою до “попутника” будівничих комунізму, академіка Д.І.Багалія.

Листи М.І.Яворського дають уявлення про напрямки наукової роботи, яку він проводив незадовго до арешту, його творчі плани. Одночасно вони цікаві для його біографів, змальовуючи психологічний стан людини, що вела відчайдушну боротьбу за існування, не знаючи про свою приреченість. Настрої відчаю, намагання замкнутися в науковій роботі звучать у його листах одночасно з самообманом сподівань на краще, настороженим оптимізмом, комплексом жертви, готової до компромісів.

Нам невідомі листи Д.І.Багалія, написані ним у відповідь, якщо вони були взагалі, але наведені нижче документи характеризують і його самого, причому з кращого боку. Попри свою виняткову обережність, Д.І.Багалій не відмовився від контактів з людиною, яка впала з високого п'єдесталу. Забувши образи та прикrostі, він усе-таки знайшов якусь можливість підтримати М.І.Яворського в тяжку годину його життя. Лише згодом, уже після арешту останнього, Д.І.Багалій був змушений приєднатися до офіційної кампанії критики “яворщини”, але це вже не мало значення для них обох.

Листи М.І.Яворського друкуються мовою оригіналу. Мені хотілося при цьому зберегти, по можливості, стилістичні та граматичні особливості, які

відтворюють мовний колорит 20-х років нашого століття. Слова, що залишилися непрочитаними, подано в квадратних дужках з приміткою [нрзб.]. Дати, наведені в кінці листів, перенесено на початок задля зручності. Публікація супроводжується примітками.

Джерела та література

- ¹ Єфименко О.Я. Історія українського народу. Х., 1922. С. VIII.
- ² Інститут рукописів Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Ф.І. № 45052. Арк. 7.
- ³ Там же. Арк. 21.
- ⁴ Там же. Арк. 18, звор., 22, 24.
- ⁵ Там же. Арк. 28.
- ⁶ Там же. Ф. 1. № 45356.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Багалій Д.І. /Рец. на кн./ Яворський М. Нарис україно-руської історії. ДВУ, 1923. // Книга. 1923. № 2. С. 48—50; Він же. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму // Червоний шлях. 1923. № 9. С. 145—161; він же. З приводу антикритики проф. М.І.Яворського // Червоний шлях. 1924. № 6. С. 149—160.
- ⁹ Яворський М. Деяко про “критичну” критику, про “об’єктивну” історію та ще й про бабусину спідницю // Червоний шлях. 1924. № 3. С. 167—182.
- ¹⁰ Цит. за: Яворський М. На історичному фронті. Збірн. ст. Т.1. ДВУ, 1929. С. 76.
- ¹¹ Оглоблин О. Пам’яті Дмитра Багалія (1857—1932—1957) /Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука //Український історик. 1988. № 1—4. С. 98.
- ¹² Див.: Касьянов Г.В. Академік М.І.Яворський: доля вченого // Український історичний журнал. 1990. № 8. С. 105—106.